

כרוכים זה בזה באופנים אירוניים

חגי רם

אוריה שביט (עורך). (2010). *שקיעת המערב, עליית האסלאם? עיונים בהגות על עתיד הציוויליזציות*. בני-ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד; אוניברסיטת תל-אביב, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה. 270 עמודים.

מעטים הנושאים החושפים את חרדות הציבור בישראל ומזינים אותן כפי שנראה הדבר בסוגיית האסלאם הפוליטי ובעמדותיו כלפי ה"מערב" וכלפי ישראל. מאז מהפכת 1979 באיראן נעשה "האיום האסלאמי" – האיום האמיתי, אך בעיקר זה המדומה – קרדום לחפור בו בידי ממשלות ישראל לדורותיהן. האינטרס המדיני גם זוכה לרוח גבית מסיבית מחלקים נרחבים של התקשורת והאקדמיה – הן כדי להימנע מוויתורים משמעותיים על נכסי הכיבוש, הן כדי לטפח את דימויה של ישראל כ"וילה בג'ונגל", כלומר כאי של יציבות ושפיות במזרח התיכון הפנאטי וההפכפך. קובץ המאמרים הנסקר להלן דן בעמדותיהם המגוונות של תנועות אסלאמיסטיות ושל הוגים אסלאמיסטים וביחסם אל "הציוויליזציה המערבית" מאז שלהי המאה ה-19, והוא מהווה אפוא חלופה ייחודית ושפויה לשיח הישראלי המתלהם והמכליל בנושא אישים ותנועות אלה.

הספר *שקיעת המערב, עליית האסלאם? כולל 11 מאמרים*. רובם מתחקים אחר הלבטים של אינטלקטואלים ופעילים אסלאמיסטים לנוכח יחסי הכוחות הבלתי-שוויוניים השוררים בין ארצות האסלאם הערביות לבין ארצות המערב הקפיטליסטי, ואף אחר דרכי הפעולה המוצעות לפתרון מגוון המצוקות הנובעות מיחסי כוחות אלה. בדרך כלל, המאמרים בספר מסודרים בהתאם לציר הכרונולוגי של התפתחות ההגות האסלאמיסטית במקביל להשתלבות העולם המוסלמי ברשתות התרבות, הפוליטיקה והכלכלה של הקפיטליזם. לפיכך, נקודת הפתיחה של קובץ המאמרים היא התרשמותם של אינטלקטואלים בעלי זיקות אסלאמיסטיות מתהליכי המודרניזציה וההתמערבות, תהליכים שהתחוללו במזרח התיכון העותמני בעקבות המפגש ההיסטורי בינו לבין הקולוניאליזם האירופי במרוצת המאה ה-19 ובראשית

המאה ה־20. בהמשך נדונות עמדותיהם של הוגים אסלאמיסטים בדבר התפשטות התרבות והעוצמה האמריקניות במאה ה־20 (על מפגעייהן המוסריים והאנושיים) ובדבר סוגיות שעניינן האינטגרציה של מהגרים מוסלמים ביבשת אירופה. כותבי המאמרים מתחקים אפוא אחר משנותיהם של הוגים שנתנו ביטוי לנסיבות החיים המשתנות של מוסלמים רבים בשתי תקופות של גלובליזציה. זרעיה של התקופה הראשונה טמונים במאה ה־19, והיא התאפיינה בהתפשטות אירופית אל מעבר לים ובהתערבות ישירה בחייהן של חברות מוסלמיות. ראשיתה של התקופה השנייה באמצע המאה ה־20, ובה ניכרה הגירה של נתינים מוסלמים מהמושבות לשעבר אל המטרופולין (האירופי והאמריקני).

כל הכותבים בספר מזהים אצל מושאי מחקרם מגמות אינטלקטואליות וביוגרפיות משותפות, מגמות העוברות כחוט השני מהמאה ה־19 ועד לעשור הראשון של המאה ה־21. אפשר לנסח את הנחותיהם של הכותבים כך: בדרך כלל אינטלקטואלים אסלאמיסטים מכירים היטב את תרבות המערב, והם מדברים וכותבים על אודותיה ממקור ראשון – כלומר כאנשים שחוו אותה על בשרם, מי בארצו שלו ומי מעבר לים. יש ביניהם כאלה שהוקסמו מתרבות זו וביקשו להטמיעה בחברותיהם, אך ציפיותיהם ממנה נכזבו; אחרים התנגדו לה מלכתחילה. ברם כולם מותחים ביקורת נוקבת הן על רעיונות ופרקטיקות מערביות הנהוגים במדינות אירופה ואמריקה, הן על אלה הנהוגים בחברותיהם שלהם. לשיטתם, המודרניות המערבית אינה אלא שם נרדף לרדידות מוסרית וערכית ולפולחן החומר, ההון והכוח, ולפיכך אין אלא לקונן על העובדה שלא מעט מוסלמים – שליטים ונשלטים כאחד – הולכים שבי אחר התרבות המערבית, מאמצים אותה בכל לב ואינם מגלים כל ביקורת עצמית. עם זאת, לאסלאמיסטים הערבים בשורה כפולה: (א) "שקיעת המערב" ממשמשת ובאה; (ב) בבוא העת יתפוס "האסלאם" את מקומו של המערב ככוח הדומיננטי בזירה העולמית, בזכות עליונותו המוסרית והרוחנית ובשל ערכיו האנושיים וההומניסטיים. תהיה התנגדותם למערב נחרצת ככל שתהיה, כל ההוגים הנדונים בפרקי הספר התחייבו לאמץ מודלים מערביים מסוימים ולהתאימם לתרבות המוסלמית. כך למשל נהג חסן אל־בנא (1906–1949), מכוננה של תנועת האחים המוסלמים במצרים; להלן קטע ממאמרה המרתק של מירה צורף:

חרף דברי הביקורת הנוקבים [שלו על המערב], לא התעלם אל־בנא מהיתרונות שטמנה בחובה הפלישה האירופית למצרים ולמזרח בכלל. אל־בנא ציין מפורשות, כי צבאות אירופה הביאו למצרים את חוקיהם, את מוסדות החינוך שלהם ואת המדעים שלהם. אין אפוא צורך להתנער מכל מה שהוא מערבי;

אך הכרחי להבחין בין מה שמותר ורצוי לאמץ מהתרבות האחרת לבין היבטיה ההרסניים. אל-בנא המליץ [גם] להכיר בערכם של טכנולוגיות חדישות, מתודות מדעיות, שיטות כלכליות, ומבנים פוליטיים של המערב (עמ' 120).

צורף כותבת כי אל-בנא היה אולי "האיש שהשפיע יותר מכל אדם אחר על התגבשותו של האסלאם הפוליטי" (עמ' 114). אולם, הוא לא היה ההוגה האסלאמיסטי היחיד שדרש ניכוס סלקטיבי של פירות המערב המודרני. אדרבה, עיון במאמרי הקובץ מעלה כי כל ההוגים הנדונים בו – החל במוחמד חוסיין הייכל ובמוחמד רשיד רדא בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, וכלה בעיסאם אל-עטאר ובעבדאללה יוסוף אל-קרדאווי בשלהי המאה ה-20 ובפתח המאה ה-21 – גרסו כי "אסלאם" ו"מערב" כרוכים יחדיו בדרכים שאינן מאפשרות פרימה פשוטה של הקשרים ביניהם, למרות בשורתם המשותפת של כל ההוגים בדבר ניצחוננו הצפוי של האסלאם בזירה העולמית.

מגדיל לעשות בהקשר זה אל-קרדאווי, אחד מפוסקי ההלכה הערבים המשפיעים ביותר בימינו. בין השאר הוא מתמחה במתן מענה לסוגיות הלכתיות העומדות בפני מוסלמים החיים מחוץ למדינות האסלאם. במאמר מאלף על-אודות הוגה זה טוען שגיא פולקה, כי לא זו בלבד שאל-קרדאווי קורא למהגרים המוסלמים להשתלב בחברות האירופיות ולציית להוראות החוקים במדינות ה"מארחות", אלא הוא אף רואה באסלאם את "זרם האמצע" (נסטיה), כלומר "דרך ביניים בין הקוראים לפתיחות... של האסלאם לעולם המודרני ללא סייגים לבין הקוראים לסגירות... של האסלאם בתוך עצמו" (עמ' 133). "האסלאם", טוען אל-קרדאווי, הוא "תרבות שיוצרת איזון בין השכל להשראה האלוהית, החומר והרוח, הזכויות והחובות, האינדיווידואליזם והקולקטיביות... הקבוע והמשתנה, שאיבת השראה מן העבר והכמיהה לעתיד" (עמ' 134).

כפי שצוין לעיל, אחת התמות המרכזיות המשותפות לכל הכותבים בספר היא השילוב בין ההיסטוריה של "האסלאם" לבין זו של "המערב". לפיכך תמוהה בחירתו של עורך קובץ המאמרים להציג את רעיון ה"ציוויליזציה" כיחידה הבסיסית של ניתוח היסטורי – לרבות הקטעים הדנים בספרו רב-ההשפעה של הפילוסוף אוסוולד שפנגלר (Spengler), שקיעת המערב, שהכרך הראשון שלו פורסם מיד עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה. אזכיר כי הרעיון שההיסטוריה האנושית היא סיפור עלייתן ושקיעתן של ציוויליזציות מובחנות ונבדלות הוא רעיון מיושן. רעיון זה שירת את האוריינטליזם במרוצת המאה ה-19 והמאה ה-20 לצורך הדגשת שונותו וחיגרותו של המזרח האסלאמי, פיגורו והיסגרותו העיקשת מפני "הציוויליזציה

המערכת", ואף שימש מצע לפיתוחן של תיאוריות הגזענות הביולוגית והגזענות התרבותית, תיאוריות שהציבו את המערב המודרני בפסגת ההיררכיה החדשה של האבולוציה האנושית. מן הראוי לציין כי מחקר עדכני ואיכותי על חברות לא-אירופיות, הן בתחום מדעי הרוח הן בתחום מדעי החברה, נמנע כיום מהשימוש במסגרת אנליטית ארכאית מסוג זה מתוך הבנה שאין לה ערך תיאורי או הסברי של ממש.

לפיכך אין לתמוה על כך שכחלק מנכונותם לאמץ מסגרת ניתוח ציוויליזציונית, כזאת הגוזרת בהכרח על חברות מוסלמיות פיגור ונפרדות, רוב מחברי המאמרים בספר עטים כמוצאי שלל רב על נכונותם של מושאי מחקריהם לנכס יסודות "חיוביים" מתרבות המערב. זוהי תגלית, איך לומר, טריוויאלית משהו. אכן, אי-אפשר לערער על כך שהמורשת האירופית-אמריקנית הייתה בימינו לחלק בלתי-נפרד מהחברות האנושיות בעולם כולו – הן ב"מערב", הן ב"אסלאם". היא נמצאת בכל מקום: החל במבנים הגלובליים ובפרקטיקות היום-יומיות של הכלכלה, עבור בתצורות המדיניות והאידיאולוגיות של הפיתוח, וכלה בתרבות הצריכה ובפוליטיקה של גזע ושל אתניות. במקום לשכפל שוב ושוב את הטיעון הנדרש בדבר מרכזיות המערב במחשבה האינטלקטואלית של האסלאם הפוליטי, טוב היה לו השכילו מחברי המאמרים בקובץ זה לעקוב בקפדנות אחר התהליכים המורכבים וההפכפכים שבאמצעותם **אקלמו** הוגים אלה את דגמי המערב – כלומר נשאו ונתנו עם הדגמים הללו, התנגדו להם או קיבלו אותם באופן סלקטיבי. בדרך זו הם העניקו לדגמים האלה משמעויות חדשות, ההולמות את הנסיבות הייחודיות של חברותיהם. חוקרים רבים מתחומי ידע מגוונים כבר הראו כי במאתיים השנים האחרונות התנסו כמה וכמה חברות לא-אירופיות (לרבות חברות מוסלמיות) בתהליכי תרגום מן הסוג הזה. מחקרים אלה אף מראים שלאינטלקטואלים לא היה מונופול על תרגום תרבותי, ושהוא היה גם נחלתם של סוחרים, פקידי מדינה בדרגות שונות ומדינאים. קובץ המאמרים *שקיעת המערב, עליית האסלאם?* אינו מתכתב עם ספרות זו ואינו מתמודד עמה. בד בבד עם מסגרת הניתוח המיושנת תורם חֶסֶר זה, במישרין או בעקיפין, לשעתוק הדיכוטומיה המדומיינת בין "אסלאם" ל"מערב" ולהנחה בדבר האחרות הרדיקלית של האסלאם הפוליטי.

למען ההגינות חשוב לציין, כי מטרתו המוצהרת של קובץ המאמרים אינה הצגת מחקרים היסטוריים מן הסוג הנזכר לעיל. שאיפתו של הספר, כדברי העורך בהקדמה, היא "להציג את השימוש הסובייקטיבי שעושים הוגים מערביים וערכים במושג השקיעה כדי לתמוך בתמונת העולם שלהם, ולהדגים את ההשתקפויות ואת ההשפעות

ההדריות הקיימות כנבואות על נפילת המערב שנכתבו במאה השנים האחרונות" (עמ' 24. ההוגשות הן שלי. ח"ר). בהקשר זה מן הראוי להעיר, כי אף שניתוח תפיסתם ה"סובייקטיבית" של הוגים אסלאמיסטים הוא עיסוק לגיטימי וראוי, לכאורה דומה כי יחסם ה"אובייקטיבי" של מחברי המאמרים אל מושאי מחקרם הוא נתון קבוע ומובן מאליו. אלא שלא כך הוא: פרט לכותב אחד כל המחברים הם יהודים ישראלים הנתונים בסכסוך היסטורי עקוב מדרם עם שכניהם הערבים. יתר על כן, אותם המחברים פועלים במדינה שיחסה אל אזרחיה-לא-אזרחיה המוסלמים רצוף באותות קלון רבים. גם העובדה שזהותה של ישראל מושתתת **אף היא** על קבלה פשטנית של הדיכטומיה הציוויליזציונית-אוריינטליסטית של "מזרח-מערב" נעלמה מעיני הכותבים. "וילה בג'ונגל" כבר אמרנו?

ניסיונם (המאולץ) של הכותבים להתרחק מהיסודות האידיאולוגיים של הסיפור שהם מספרים מעניק אפוא לקובץ המאמרים את ממד ה"אובייקטיביות" הכוזב שלו. היעדר רפלקציה של הכותבים גורם להצפת המאמרים בקטגוריות ובמונחים טעונים – "אסלאם", "מערב", "אסלאם אורתודוקסי", "חילוניות", "דתיות", "מסורת", "מודרנה" וכן הלאה – שגם אותם מביאים הכותבים ללא שום ביקורת, כאילו מדובר בקטגוריות טבעיות, על-זמניות, נטולות היסטוריה והקשר. שחזור תפיסתם הסובייקטיבית של מושאי מחקרם אינו יכול לפטור את הכותבים מהניסיון ומהמאמץ לפרק קטגוריות אלו, או למצער לדון בשורה ארוכה של מחקרים מהעשורים האחרונים שעושים זאת בהצלחה; הלוא אחרי הכול, אין סיבה לקבל דברים כפשוטם אך ורק משום שחסידי הגישה, במקרה זה האסלאמיסטים, טוענים זאת, כשם שאין למשל הכרח לקבל את טענותיו של המרקסיסט או הלאומן. היעדר רפלקטיביות הוא העומד בעוכריו של קובץ המאמרים הנדון והוא גורע מאמינותו ומאיכותו המחקרית.

יתר על כן, בניגוד להצהרת הכוונות של העורך אי-אפשר לאתר במאמרי הספר עיסוק שיטתי הגרוש ב"השקפות הדריות" של הוגים מערביים ואסלאמיסטים בנושא נפילתו הצפויה של המערב. מאמרו של פיני איפרגן מציג במיומנות את תפיסת השקיעה של שפנגלר, אך תפיסה זו מתוארת כמנותק מהקשריה האסלאמיסטיים (אלה נמצאים מחוץ לתחום התמחותו של המחבר). בשאר המאמרים אֶזכור הזיקות שבין הוגים אסלאמיסטים להוגים מערביים (בעיקר שפנגלר) הוא במקרה הטוב אנקדוטה, ובמקרה הטוב פחות עקיף ומשוער.

בשיח הרווח בציבור בישראל רבים עדיין אינם מסוגלים להבחין בין סורים לבין איראנים, כי "מה זה משנה, הרי כולם ערבים" – וגם לא בין החזבאללה (השיעי) לבין החמאס (הסוני), בין תנועת האחים המוסלמים במצרים לבין המולות באיראן,

ואפילו בין נשיא איראן אחמדינג'אד לבין היטלר. פניות מסוג זה לאנלוגיות היסטוריות שגויות, להכללות גורפות על-אודות התנהגויות אנושיות ולפרשנויות כוללניות בדבר תהליכים היסטוריים עולמיים מבוססות על עקרון ההבדל, דהיינו על ההנחה בדבר פיגורו המולד של "עולם האסלאם" וכישלוננו המתמשך להסתגל להיגיון המוסדי שבבסיס המודרניות הקפיטליסטית החילונית. למרות מגבלותיה המתודולוגיות והתפיסתיות של אסופת המאמרים, היא מציעה תיקון חשוב של הבנות שגויות אלו הנהוגות בשיח הציבורי בישראל. לא זו בלבד שהיא מתארת עולמות מורכבים, שזורים ובלתי-יציבים בהרבה מזו שיכולה להכיל התפיסה הדיכוטומית של אסלאם-מערב, היא גם חושפת, אולי מבלי משים, את האירוניה המתגלמת בהוגים אסלאמיסטים לדורותיהם. תהיה ביקורתם של האחרונים כנגד הקונסטרוקציה המכונה "המודרניות המערבית" קשה ככל שתהיה, הם עדיין נותרים שבויים בכלים, בתפיסות ובפרקטיקות אירופיות-אמריקניות. הישג זה מרשים לכשעצמו, וכמוהו גם העובדה שמאמרי הקובץ המלומדים נערכו במיומנות בידי אוריה שביט, והם מוגשים לקוראי העברית בשפה בהירה, נגישה ונטולת ז'רגון אקדמי סתום.